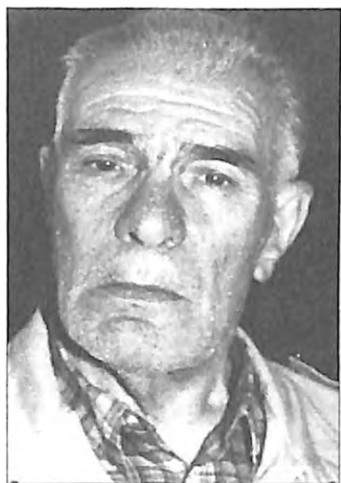

Nisim NAVONVIĆ

OD JEDNOG DO DRUGOG ZATOČENIŠTVA

Nisim Navonović je rođen u Prištini 3. septembra 1921. od oca Gavrijela i majke Estere, rođene Baruh. Ima sestru Rukulu, udatu Bencion. Članovi njegove uže porodice su preživeli holokaust.

Studije je započeo 1939. godine na Ekonomskom fakultetu u Beogradu. Ponovo se upisao na Ekonomski fakultet 1945, a nakon diplomiranja 1949. radio je u Upravi za materijalne rezerve FNRJ, u Oblasnom narodnom odboru za Kosovo i Metohiju. U Prištini je boravio do 1963. godine i bio zadužen za primenu investicionog fonda FNRJ. Rešenjem SIV-a je 1963. preme-

šten u savezne organe gde je radio kao savetnik ministra za spoljnu trgovinu i kao pomoćnik saveznog sekretara za spoljnu trgovinu u Predsedništvu SFRJ.

Bio je predsednik Jevrejske opštine u Prištini do 1963. godine. Za svoj rad je dobio brojna priznanja.

Krajem 1939. godine, u Prištinu su počele stizati jevrejske porodice iz onih zemalja u kojima je nadiranje nacizma bilo već veoma osetno. Bilo je tu i žena i dece i bolesnih i ostarelih, pretežno iz Austrije, Poljske i Nemačke. Bežali su prema jugu u nameri da se dokopaju Palestine. Do Prištine je stiglo oko stotinak porodica. Tadašnje vlasti nisu mogle ni da ih smeste ni da ih izdržavaju, pa su porodice izbeglih Jevreja počele razmeštati po kućama prištinskih članova zajednice, koji su ih

prihvatili i do kraja delili sa njima ono što su imali. U to vreme je prištinska jevrejska zajednica brojala oko osamsto članova. Rabin Josif Levi i predsednik jevrejske zajednice Hajim David zaduživali su pojedine omladince da rade na prihvatu izbeglih Jevreja. Ja sam bio zamenik rukovodioca grupe za one Jevreje koji su želeli da budu prebačeni do Peći i Prizrena i granice sa Albanijom pošto sam odlično znao albanski jezik. U to vreme sam bio student i morao da prekinem studije ekonomije i da se vratim u Prištinu zbog primene zakona Numerus clausus.

Ulaskom u grad 1941. godine, Nemci su pokupili sve Jevreje koji su stigli iz drugih zemalja, strpali ih u zatvor i posle nekoliko dana odveli ih kamionima u nepoznatom pravcu. Bilo je to polovinom aprila. Nekako istovremeno, možda koji dan kasnije, agenti Gestapoa su uhvatili i zatvorili četvoricu Jevreja: Mušona Ašera i njegovog sina Salomona, mog dedu trgovca Jakova Buhora Navona i piljara Davida Mandila. Trojica su ubijena na gradskom strelištu, a mog dedu Jakova su zadržali u zatvoru u nameri da od njega uzmu porodični nakit i novac, za šta su doznali iz prijave nekih balista iz Prištine koji su znali za njegovo imovno stanje.

Pre nego što su započele mere protiv Jevreja, meštanima u Prištini su počeli stizati i brojni Jevreji iz Beograda, i oni u nameri da odu na jug, da se sklone na italijansku okupacionu zonu. Putovali su pretežno bez dokumenata, ili sa dokumentima sa lažnim identitetom.

U takvim prilikama je u Prištini započela opšta pljačka jevrejske imovine. Albanski fašisti su uz pomoć Gestapoa upadali u jevrejske radnje i batinanjem i svakovrsnim izivljavanjem nastojali da unište i ponize preostale Jevreje. Sa žutom zvezdom na grudima, Jevreji su postali meta svih onih koji su mogli i da ih ubiju, a da za to nikom ne odgovaraju.

Ubrzo po ulasku Nemaca u Prištinu u aprilu 1941, mi smo pod rukovodstvom rabina Josifa Levija formirali ilegalnu jevrejsku desetinu kao vid pokreta otpora neprijatelju. Cilj našeg delovanja bio je da pomazemo starim i bolesnim članovima zajednice, da ih snabdevamo hranom i lekovima. Nedugo potom, naša desetina se bavila i rasturanjem letaka kojima je pozivano na otpor okupatoru. To smo radili po nalogu gradske organizacije pokreta otpora u čijem su sastavu delovale sve antinacističke i rodoljubive snage.

U početku su članovi te jevrejske desetine bili rabin Josif Levi kao rukovodilac grupe, student David Ašerović (poginuo kod Trsta 1945), stolarski radnik Baruh Baruh (poginuo u Beratu u borbi protiv Nemaca 1943), gimnazijalac Žaki Rubenović (poginuo u Beratu 1943. u borbi protiv Nemaca), student Albert Ašerović, radnik Jakov Bahar,

David Navon (uhvaćen i sproveden u Bergen-Belzen, gde je i stradao), Salamon Salamon (danas živi u Venecueli), trgovac Josif Salamon (preživeo rat i iselio se u Izrael), student Gedalja Gidić (preživeo Bergen-Belzen, odselio se u Izrael i tamo umro), trgovac Baruh Gidić (preživeo Bergen-Belzen, umro u Izraelu) i ja, student Nisim Navonović. Bile su tu i tri devojke: Ruti, Meti i Luča, za koje mislim da više nisu žive. Meti je bila i nosilac Partizanske spomenice 1941. godine.

Nezavisno od onoga što smo mi radili, Gestapo je formirao radnu brigadu od oko sto pedeset do dvesta Jevreja koji su bili upućeni na prinudni rad. Radili smo na lomljenju i tucanju kamena kod stare Električne centrale, na periferiji Prištine, na putu ka groblju. Radili smo pod nadzorom stražara po dvanaest sati dnevno. Okupljali smo se svakog dana kod Sreskog načelstva u šest sati izjutra. Odatle smo u pratnji stražara išli na rad, a radilo se bez odmora. Svaki od nas bio je dužan da sebi nabavi hranu, uglavnom nešto suvo. Prinudnog rada su bili pošteđeni jedino teški bolesnici, ili oni stariji od sedamdeset godina. Prinudni rad je nastavljen i posle povlačenja Nemaca krajem maja 1941. i predaje ove teritorije pod italijansku okupaciju. Tada su lokalnu vlast preuzeli albanski profašistički elementi, balisti i drugi.

Jednog dana, koliko se sećam bilo je to u jesen 1941, odveden sam sa gradilišta vezanih ruku u pratnji dvojice policajaca. Ta dvojica su me odvela u Gestapo u selo Miloševo na, kako su rekli, ispitivanje i streljanje. Međutim, posle čekanja od oko dva sata, šef policije me je saslušao, upitao da li sam komunist i naredio onoj dvojici da me vrate na gradilište, ali već posle nekoliko dana su me ponovo povelili sa gradilišta, ovog puta u Kvesturu (albanska policija koja je bila pod nadzorom nemačke policije), a potom i u zatvor. Strpali su me u sobu sa četrdesetak zatočenika, uglavnom Srba. Mesta je bilo jedva za sedenje i nije bilo nikakvih sanitarija. Posle nekoliko dana, u sobi bez vode i kanalizacije, bio sam pun vašiju kao i ostali zatvorenici, što je nateralo italijanskog oficira lekara da nas svakog dana posipa nekim praškom dok se nismo oslobodili te napasti. Higijenske potrebe obavljali smo u kantama u sobi po kojoj se širio nepodnošljiv smrad. U zatvorsko dvorište izlazili smo jedino ujutro, i to samo na jedan sat šetnje tokom koje je bilo zabranjeno da razgovaramo. Hrana je takođe bila veoma loša: dva komadića hleba sa nekim zrnastim povrćem na metalnom tanjiru, bez ukusa, i sve uopšte veoma prljavo. Za sve to vreme nisam imao nikakvih vesti o sudbini moje porodice i drugova. Kemal-beg je posebno naložio da se naša imovina u potpunosti oduzme. Balisti su uz obezbeđenje gestapovaca došli sa tri kamiona pred našu kuću. Iz podruma smo moj otac i ja,

mada sam bio izudaran i iznuren u zatvoru, tovarili kamione s našom robom. Ostavili su nam samo četiri zavežljaja robe uz obrazloženje da to ponese kad nas budu pozvali.

Balisti i pripadnici drugih pronacističkih albanskih formacija su povremeno i bez razloga upadali u tamnicu i batinali zatvorenike volovskom žilom. I danas nosim ožiljke od tog batinjanja na levoj ruci i glavi. Mog dedu su zadržali u zatvoru i od njega zatražili porodično zlato kojim je porodica Navon vodila trgovačke poslove unazad četiri generacije. Kemal-beg je znao za imovno stanje mog dede i deda je ubijen u zatvoru nakon oduzimanja zlata!

I van zatvora su prilike po Jevreje bile veoma teške. Od naših majki i sestara formirana je ženska radna grupa, njih četrdesetak koje su takođe bile podvrgnute prinudnom radu. Čistile su prostorije u kojima su se nalazile okupatorske vlasti, a neke žene su bile određene da čiste ulice i javne klozete, kad su bile izložene svakovrsnim poniženjima. Uopšte uzev, Jevreji na Kosovu nisu imali gde da se sklone. Gonili su ih i Gestapo i balisti i Musolinijevi crnokošuljaši. Štab nemačke komande nalazio se u selu Miloševo, udaljenom oko pet-šest kilometara od Prištine. Formalnu vlast držali su Italijani, mada su gradom neprestano kružile nemačke straže i motorizovana policija.

Negde krajem decembra 1941, ne znam po čijem naređenju, prebačen sam u zatvor u Tirani. Bez ikakvih dokumenata bio sam smešten u ćeliju sa jednim Srbinom koji se zvao Jezda. Bili smo izolovani i nismo znali šta se dešava napolju. Niko me nije ni za šta pitao, niti je iko sa mnom o bilo čemu razgovarao. Spavao sam na drvenom krevetu sa ćebetom. Oni koji su službovali u zatvoru bili su uglavnom Italijani i balisti.

Nedugo potom, u februaru 1942. bio sam prebačen u Elbasan, u "casa dei prigioneri" (kuća zatočenika) koja je bila pod nadzorom Italijana i balista. Tamo smo živeli u neizvesnosti, sa lošom hranom, bez lekova, u strahu. Bilo je i nekoliko interniranih porodica iz Prištine: Gavriela Navona, Nisima Lazara, Mušona Navona, Ješue Navona, Salomona Lazara, Avrama Baruha, Mordehaja Lazara.

Posle više od godinu i po dana boravka u Elbasanu, krajem avgusta 1943. godine pobegli smo na planinu Dajti, u selo Sen Đerđ (Sveti Đorđe). Već se nazirala kapitulacija Italije. Svih šest porodica iz Elbasana je razmešteno po štalama u selu, u strogoj izolaciji i bez mogućnosti da se uspostavi bilo kakva veza sa svetom. Živeli smo bez odeće, hrane i lekova, spavali na daskama i paprati, na ovčijim kožama, sa stokom ispod nas. Umesto vode pili smo otopljen sneg po koji smo izlazili jedino noću. Pomagale su nam dve osobe: mesni učitelj Elmaz Mema

koji je znao ko smo, ali se pravio da ne zna ništa. Noću nam je donosio malo hrane, malo proje i kukuruza, i ostavljao na dogovorenom mestu, a ponekad smo nalazili i šaku pasulja. Drugi koji nam je pomagao bio je čobanin Džafer, a katkad i gazda kuće koji nam je povremeno donosio malo surutke i proje. Gazda se zvao Kaplan Bala.

Za vreme boravka u selu znali smo da Nemci neprestano prolaze putem udaljenim oko jedan do dva kilometra. Na sreću nisu ulazili u selo pošto su i sami strahovali da ne nalete na partizane na kosinama po kojima su se i mazge teško kretale.

Povremeno i, kako je vreme odmicalo, sve češće smo osluškivali kako iznad nas preleću avioni, vesnici da se ratna sreća okreće. Nagadali smo kuda lete i živeli u potpunoj izolovanosti i strahu sve do aprila 1945. Tada nam je Kaplan Bala dao mazge da u pratnji njegovog sina Destana sidemo do Tirane. Sećam se da je sneg počeo da se otapa.

Do kuće smo stigli uz pomoć vojnog predstavnika Jugoslavije u Tirani koji nam je dao propusnice, a prijatelj Šeab Topuli nas je prebacio do Struge. Potom smo putovali vozom do Uroševca, pa opet zapregom do Prištine.

Naša kuća je bila naseljena, ali su se nepoznati stanari brzo iselili i mogli smo da uđemo u nju. Bila je prazna, no opet smo svi bili na svome. Svi smo bili u lošem stanju: majka i sestra bolesne od Bazedovljeve bolesti, otac je imao povredu kičme, ja sam bolovao od procesa na plućima, tifusa i reume. Tako je počeo naš život u oslobođenoj zemlji.